

طراحی الگوی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی

روح الله رازینی *

مهدی عزیزی **

پذیرش نهایی: ۹۴/۱۱/۲۰

دریافت مقاله: ۹۳/۱۱/۲۸

چکیده

امکان، چستی و چگونگی تأثیر مبانی فکری و نظام ارزشی بر تصمیم‌گیری به‌عنوان جوهره فعالیت‌های مدیریت، موضوعی بحث‌برانگیز و حائز اهمیت است. از سوی دیگر بررسی تأثیر اندیشه و رویکرد اسلامی بر فرآیند تصمیم‌گیری، در منظومه مطالعات مدیریت جایگاهی اساسی دارد. در این مقاله نخست، امکان تأثیر اندیشه اسلامی بر موضوع تصمیم‌گیری سازمانی مورد توجه، و با تحلیل درون دینی و برون دینی، این تأثیر مورد تأکید قرار گرفته است. در ادامه در چارچوب نظریه داده بنیاد، ضمن مصاحبه با مجموعه‌ای از صاحب‌نظران حوزه اندیشه و مدیریت اسلامی، عوامل مؤثر، متغیرهای زمینه‌ساز، متغیرهای بازدارنده و نتایج تصمیم‌گیری اسلامی شناسایی شد. بر همین اساس مفهوم بصیرت با تأکید بر سه جنبه بصیرت نسبت به دین، بصیرت نسبت به مسئله و بصیرت نسبت به جامعه به‌عنوان مؤلفه محوری در تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی شناسایی شد. هم‌چنین فرآیند پژوهش عوامل مشورت، توکل، اخلاص و اعتدال‌گرایی به‌عنوان عوامل مؤثر در تصمیم‌گیری اسلامی نشان داده شده است. نهایتاً به‌منظور ارزیابی اعتبار پژوهش، نتایج با ادبیات دینی مقایسه شده، و در صورت عدم تطابق کامل با کسب نظر صاحب‌نظران بازنگری لازم انجام شده است.

کلید واژه‌ها: تصمیم‌گیری، تصمیم‌گیری اسلامی، مدیریت اسلامی، بصیرت و مدیریت، نظریه داده بنیاد.

razini58@yahoo.com

* استادیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)

** نویسنده مسئول: دانشجوی کارشناسی ارشد پیوسته دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام

mah.azizi@isu.ac.ir

صادق (ع)

مقدمه

زندگی فردی و اجتماعی همه انسانها سرشار و تحت تأثیر تصمیم‌هاست و حتی بخشی از اوضاع زندگی که به نظر از حوزه اختیار ما بیرون است نیز به تصمیم‌های دیگران وابسته است. از این رو تصمیم‌گیری از تأثیرگذارترین مسائل در زندگی هر فرد است. این در حالی است که برای سازمانها نیز وضع به همین گونه است. می‌توان گفت که خیر و سعادت و حتی بقای هر سازمان به‌طور کامل در گروی چگونگی فرایندهای تصمیم‌گیری در آن سازمان است (اسمیت، ۱۳۸۰: ۹). علاوه بر این، همه مدیران با فراگرد تصمیم‌گیری سروکار دارند؛ زیرا حرفه آنان چنین اقتضا می‌کند (رضائیان، ۱۳۹۰: ۱۳۴). از دیگر سوی تصمیمات هر فردی (با هر باور و تفکری) تا میزانی به باورها و تفکرات وابسته است (عزیزی، ۱۳۹۱)؛ لذا بررسی موضوع تصمیم‌گیری با رویکرد نگرش اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. بر همین اساس در این پژوهش ضمن بررسی اجمالی درباره امکان تأثیر رویکرد اسلامی در فرایند تصمیم‌گیری، چیستی و چگونگی این تأثیر مورد توجه و تمرکز قرار می‌گیرد. این تأثیر از ابعاد مختلف فقهی، اندیشه‌ای و اخلاقی قابل مطالعه است. از سوی دیگر به لحاظ روشی نیز همچون سایر پژوهشهای مدیریت اسلامی می‌تواند با مراجعه مستقیم به منابع آموزه‌های دینی، این تأثیر مورد مطالعه قرار گیرد و یا با بررسی نظام‌مند آرای صاحب‌نظران آشنا با مبانی و اندیشه اسلامی، چیستی و چگونگی تصمیم‌گیری تبیین گردد. در این مقاله رویکرد دوم مورد توجه بوده است. بر همین اساس تلاش شده با استفاده از ظرفیت روش نظریه‌پردازی داده بنیاد، که از جمله روشهای پژوهش کیفی است، به صورت نظام‌مند و با اتکا به آرای صاحب‌نظران، چارچوب تصمیم‌گیری تحت تأثیر رویکرد اسلامی ترسیم و زمینه‌ها (زمینه‌ساز و بازدارنده)، عوامل مؤثر و پیامدهای آن شناسایی شود. توجه همراه به دو ساحت دنیا و آخرت از یک سو و فرد و جامعه از سوی دیگر در تبیین فرایند تصمیم‌گیری اسلامی از ویژگیهای این پژوهش است. هم‌چنین تلاش برای شناسایی جوهره تصمیم‌گیری بر اساس اندیشه اسلامی مورد توجه بوده است. بر همین اساس سؤالات اصلی این پژوهش به این شرح است:

۱- آیا فرایند تصمیم‌گیری از اندیشه و نگرش اسلامی تأثیر پذیر است؟

۲- در صورت مثبت بودن پاسخ سؤال قبل، عوامل تأثیرگذار بر تصمیم‌گیری مدیریتی بر اساس

اندیشه اسلامی کدام است؟

۳- مقوله محوری در تصمیم‌گیری مبتنی بر اندیشه اسلامی چیست؟

۴- تصمیم‌گیری تحت تأثیر اندیشه اسلامی چه آثار و نتایجی در پی دارد؟

پیشینه پژوهش

مسائل اخلاقی و اعتقادی در مدیریت جایگاهی ویژه دارد و حتی در پژوهش‌های بسیار کاربردی نیز به مسائل اخلاقی اعتقادی پرداخته می‌شود (هاورد گاردنر، ۲۰۰۷: ۵۱). موضوع تصمیم‌گیری از دیدگاه اسلامی و البته با رویکردهای متفاوت در پژوهش‌های مختلفی مورد توجه بوده است.

جوادی آملی عوامل چهارگانه مشورت، آرامش و طمأنینه، توجه به حضور در محضر الهی و بررسی دقیق و همه‌جانبه امری را که مورد تصمیم‌گیری است، معیارهای اسلامی مؤثر در تصمیم‌گیری معرفی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۲). در پژوهش دیگری به تأثیر عقیده جبری و یا اختیاری بر تصمیم‌گیری اشاره شده است. اعتقاد شیعه در مورد این مسئله به عنوان یکی از عوامل مؤثر بر تصمیم‌گیریه‌های مدیر شیعه معرفی شده است (علوی، ۱۳۸۶). در مطالعه‌ای دیگر درباره تصمیم‌گیری اسلامی بر معیارهای اخلاقی تصمیم‌گیری تمرکز، و معیارهای متعددی چون توکل، حق‌گرایی، عدالت، کرامت، تواضع، سخاوت، نظم، وجدان، ساده‌زیستی، شرح صدر، حسن خلق و... اشاره شده است. البته در این پژوهش، الگویی که از فرایندی روشمند به‌دست آمده باشد ارائه نشده است (علی‌اکبری و رضائی، ۱۳۹۱). در پژوهش دیگری به نقش محوری عدالت در تصمیم‌گیری اسلامی پرداخته، و سعی شده است به معیارهای عدالت و ادراک عدالت پرداخته شود (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۱). هم‌چنین مشورت، آینده‌نگری، حق‌محوری، توکل و قاطعیت از عوامل اسلامی مؤثر در تصمیم‌گیری مطابق نظر گروه دیگری از پژوهشگران بوده است (بهشتی نژاد و همکاران، ۱۳۹۲).

مبانی نظری

تعریف و جایگاه تصمیم‌گیری

تصمیم‌گیری در لغت هم‌معنی با قصد کردن و اراده کردن دانسته شده است (دهخدا، ۱۳۸۶):

۷۳۲). در اصطلاح تخصصی، تصمیم‌گیری جوهره علم مدیریت معرفی، و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. سایمون^۱ در ساده‌ترین و کوتاهترین تعریف، تصمیم‌گیری را با اراده کردن مترادف می‌داند (سایمون، ۱۹۶۰: ۱۳۴). دفت تصمیم‌گیری را به صورت «فرایند شناسایی و حل مسائل» تعریف می‌کند (دفت، ۱۳۹۰: ۴۲۵). هم‌چنین تصمیم‌گیری انتخاب راه حلی از میان دیگر راه‌ها نیز معنی شده است (الوانی، ۱۳۸۵: ۱۹۹).

در دوره‌های گذشته و شاید در ابتدای تاریخ تفکر و فلسفه، فرایند تصمیم‌گیری به مثابه فرایندی کاملاً قابل شناسایی عنوان می‌شد (هالنگل^۲، ۲۰۰۷: ۳)؛ اما پس از دوره مدرن این پیشفرض به صورت فزاینده‌ای به چالش کشیده شد. هم‌چنین در علوم مختلفی و با دیدگاه‌های گوناگونی به مسئله تصمیم‌گیری پرداخته شده و لذا این دیدگاه‌های مختلف نیز بر پیچیدگی تصمیم‌گیری افزوده است. گودرزی نگرش‌های مختلف نسبت به تصمیم‌گیری را در پنج بخش فلسفی، اقتصادی، مذهبی، سیاسی، مدیریتی جمع‌آوری کرده است (گودرزی، ۱۳۸۸: ۳۱)؛ اما با این همه در این پژوهش به همان فهم مرسوم مدیریتی از تصمیم‌گیری توجه، و به عبارتی تصمیم‌گیری هم‌معنای اراده کردن فرض شده است (سایمون، ۱۹۶۰: ۱۳۴). در جدول ۱ تعاریف مختلف تصمیم‌گیری و ویژگی هر یک از این تعاریف گردآوری شده است.

1 - simon

2 - Hollnagel, Erik

جدول ۱: تعاریف و دیدگاه‌های مختلف در باب تصمیم‌گیری

منبع	تعریف	ویژگی تعریف	نظریه پرداز
(سایمون، ۱۹۶۰: ۱۳۴)	تصمیم‌گیری همان قصد کردن و اراده کردن است.	سادگی و عمومیت	سایمون
(دفت، ۱۳۹۰: ۴۲۵)	«فرایند شناسایی و حل مسائل»	تأکید بر فرایند بودن	دفت
(الوانی، ۱۳۸۵: ۱۹۹)	انتخاب راه‌حلی از میان دیگر راه‌ها	توجه به وجود انتخاب‌های مختلف	الوانی
(مارچ، سایمون، ۱۹۹۳)	تصمیم‌گیری فرایند است که تنها تا میزان محدودی عقلایی است و عوامل غیر عقلایی (احساسی و...) بر آن تأثیرگذار است. به علاوه تصمیم‌گیری کاملاً عقلایی (یعنی توجه به تمام معیارهای عقلایی) از توان انسان فراتر است.	زیر سؤال بودن پیشفرض عقلایی بودن	مارچ و سایمون
(برانسون، ۱۹۸۵)	تصمیم‌گیری فرایندی است که با در نظر گرفتن عوامل مؤثر بر آن می‌توان گفت، غیر عقلایی است.	معرفی تصمیم‌گیری غیر عقلایی	برانسون ^۱

علاوه بر پیچیدگی و مسئله‌آمیز بودن شناخت فعل تصمیم‌گیری، گاهی یافتن تصمیم‌گیر نیز مسئله‌زا می‌شود. مینتزبرگ با بیان مثالی، پیچیده‌بودن یافتن تصمیم‌گیرنده را بیان می‌کند (مینتزبرگ، ۲۰۰۷: ۴)^۲. در واقع می‌توان این‌گونه گفت که در تصمیم‌گیریهای جمعی، گاهی تصمیم‌گیرنده اصلی شناخته نمی‌شود؛ اما در این موقعیت نیز می‌توان به اهمیت معیارهای تصمیم‌گیری اسلامی توجه کرد؛ چرا که به هر روی تصمیم در سازمان گرفته شده است و برای سازمان هم می‌توان اسلامی و غیر اسلامی بودن را در نظر گرفت.

از دیدگاه بسیاری از صاحب‌نظران چون سایمون و پیتراک، مدیریت با تصمیم‌گیری مساوی است (باقریان، ۱۳۸۰: ۶۰). تصمیم‌گیری به این دلیل که پایه و مبنای بسیاری از حوزه‌های دیگر مدیریت است نیز مؤثر است؛ به‌طور مثال سایمون راهبرد را این‌گونه نشأت گرفته از تصمیم‌گیری معرفی می‌کند: «مجموعه‌ای از تصمیم‌ها... تصمیم‌هایی که گرفته می‌شود و مقداری به درازا می‌کشد و تعیین‌کننده رفتارها است، شاید به آن راهبرد بگویند» (سایمون، ۱۹۵۷: ۶۷). هم‌چنین

1 - Brunsson, nils

2 - Mintzberg

تصمیم‌گیری (و بویژه میزان تمرکز آن) از معیارهای مهم و اصلی در الگوهای مختلف سازمان‌دهی است (مینتزبرگ، ۱۳۷۱: ۲۳۷؛ اوت، شفریتز، لانگ، ۲۰۱۱: ۳). علاوه بر این از تصمیم‌گیری و نظریه‌های مربوط به آن به عنوان فرایندی بسیار تأثیرگذار و تعیین‌کننده در دیگر حوزه‌های مدیریت مثل تولید، چیدمان، طراحی و راهبرد یاد شده است (استیونسون، ۲۰۰۷: ۲۰۵)^۱. با این اوصاف اغراق‌آمیز نخواهد بود اگر تصمیم‌گیری مهمترین کار هر مدیر و در هر سازمان دانسته شود.

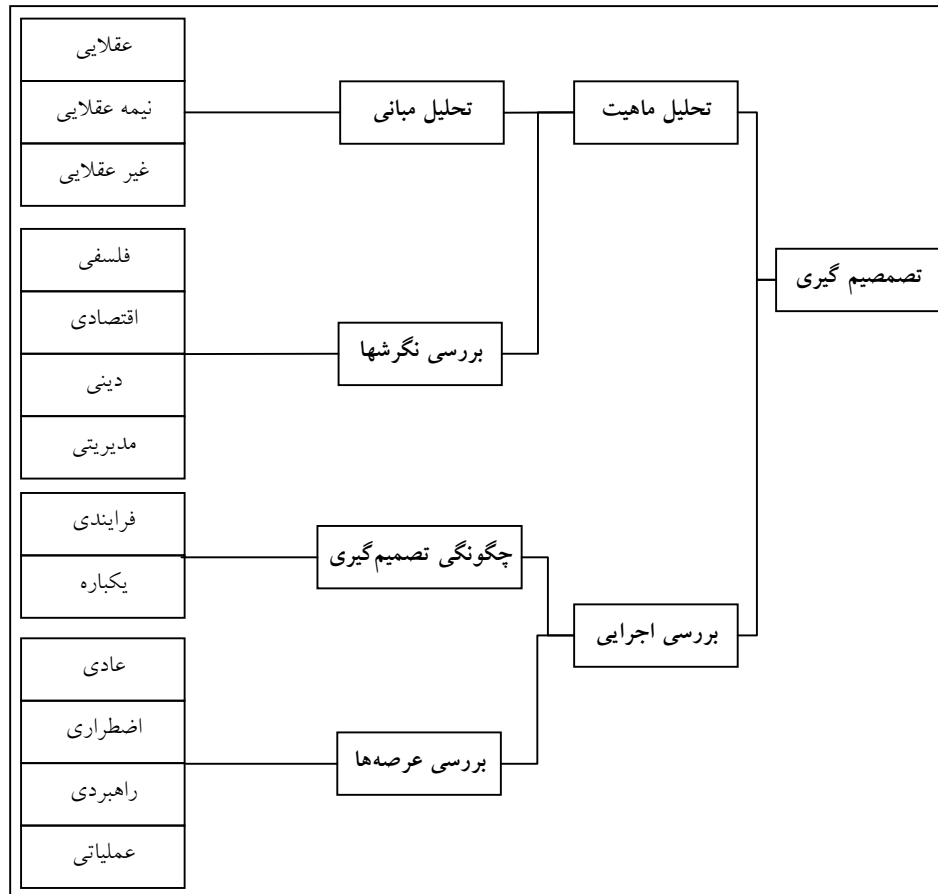
فرایند تصمیم‌گیری

هر چند در تعاریف ساده، تصمیم‌گیری را «انتخاب از میان گزینه‌ها» می‌شناسند با دقت بیشتر می‌توان فهمید تصمیم‌گیری به صورت فرایند انجام می‌شود. رایینز تصمیم‌گیری را در قالب فرایندی هشت مرحله‌ای شامل شناسایی مشکل، شناسایی معیار تصمیم، تخصیص وزن به معیار، ارائه گزینه‌ها، تجزیه و تحلیل گزینه‌ها، انتخاب یک گزینه، به اجرا درآوردن گزینه و ارزیابی اثربخشی تصمیم، معرفی می‌کند (رایینز، ۱۳۸۸: ۱۲۸). البته از دیدگاهی دیگر می‌توان تصمیم را از اجرای آن جدا کرد و فرایند سه مرحله‌ای شامل «تفکر، تجزیه و تحلیل موقعیت و جوانب مسئله، گرفتن تصمیم و اجرای آن» برای تصمیم‌گیری ارائه کرد؛ لذا با اهمیت دادن به مراحل مختلف این فرایند، تقسیمات مختلفی از تصمیم‌گیری ارائه شده است؛ به‌طور مثال هلر^۲ تصمیم‌گیری را تحت چهار نوع اساسی تقسیم‌بندی می‌کند: تصمیمات عادی، تصمیمات اضطراری، تصمیمات راهبردی و تصمیمات عملیاتی (هلر، ۱۳۸۳: ۷). هم‌چنین الگوی دیگری از تقسیم‌بندی بر اساس تصمیم‌گیران ارائه شده است که تصمیم‌گیری را به دو بخش تصمیم‌گیری فردی و گروهی تقسیم‌بندی می‌کند (ایسنفر و همکاران، ۲۰۱۰: ۳۴۵).

در نگاره ۱ تلاش شده است، پژوهش‌های مربوط به تصمیم‌گیری در قالبی کلی تقسیم‌بندی شود.

1 - Stevenson, William j.

2 - Robert Heller

نگاره ۱: تقسیم‌بندی پژوهش‌های مرتبط با تصمیم‌گیری

بررسی امکان تأثیر اندیشه اسلامی بر تصمیم‌گیری

مسئله امکان تأثیر آموزه‌های اسلامی (و اعتقاد تصمیم‌گیرنده به این آموزه‌ها) بر تصمیم‌گیری مورد مناقشه قرار گرفته است. نافیان این نظر مدعی هستند که تصمیم‌گیری، ارزشی نیست و مسائل ایدئولوژیک نباید در آن دخالت داده شود و در واقع تصمیم‌گیری صرفاً فرایندی علمی است و دخالت دادن باورها و مبانی اسلامی یا هر دین و مکتب دیگری به بنیان علمی این امر آسیب می‌رساند (سروش، ۱۳۷۶).

در مقابل، عده‌ای دیگر معتقدند که همه تصمیم‌گیرندگان و همه متفکران به‌نوعی تحت تأثیر

جهان‌بینی خود هستند؛ مثلاً لیبرال‌ها، مارکسیست‌ها، فمینیست‌ها و مسلمانان مکتبی هر کدام از دریچه دید خود، حوادث جهان را می‌بینند و تحلیل می‌کنند (عزیزی، ۱۳۹۱ و آینلو، ۱۹۹۲) و لاجرم بر اساس همان تحلیلهای خاص خود نیز تصمیم‌گیری می‌کنند؛ لذا جهان‌بینی تصمیم‌گیرندگان با توجه به مکاتبشان متفاوت است و در اثر آن تصمیم‌هایشان نیز بر مبنای متفاوتی گرفته می‌شود. علاوه بر جهان‌بینی، اهداف نیز بر تصمیم‌ها تأثیرگذار است. از آنجا که اهداف هر مکتب به عنوان غایت در آن علم اثر می‌گذارد و در آموزش و پژوهش در آن حیطه علمی اثرگذار است، پذیرش غایات اسلامی یا نفی آنها اثری جدی در آن علم دارد (خندان، ۱۳۸۷: ۱۳۱)؛ به عنوان مثال تغییر هدف تصمیم از سود بیشتر به رشد در نتیجه آموزه‌های اسلامی سبب دگرگون شدن تصمیم‌های سازمانی می‌شود.

به صورت کلی می‌توان استدلال کرد که تصمیم‌گیری اسلامی وجود دارد؛ چرا که مدیریت اسلامی وجود دارد و تصمیم‌گیری بخشی مهم و از وظایف اصلی مدیریت هر سازمان است (دراکر، ۱۳۹۰: ۳۱۷)، بناچار تصمیم‌گیری اسلامی نیز هست. البته ادعای وجود مدیریت اسلامی نیز خود نیازمند دلیل و اثبات است. هرچند دلایل متقن و کافی برای نشان دادن وجود مدیریت اسلامی توسط بعضی حکمای اسلامی ارائه شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۲۶۲؛ مطهری، ۱۳۸۰: ۱۷۰) از دیدگاهی دیگر نیز می‌توان به اختصار این موضوع را مورد بررسی قرار داد. هنری فایول از دانشمندان متقدم مدیریت دو دلیل بر عدم تأثیر دین بر مدیریت ذکر می‌کند. وی معتقد است که اولاً دین فردی است. ثانیاً دین فقط به آخرت مربوط است؛ لذا در مدیریت تأثیرگذار نیست (فایول، ۱۹۴۹: ۳۹)^۱. فایول این ویژگیها را برای مسیحیت ذکر می‌کند و منطقاً نتیجه می‌گیرد که دین و مدیریت بی‌ارتباط است و در واقع اشکال وارد به استدلال فایول از همین جا نشأت می‌گیرد که مراد وی از دین، مسیحیت و آن هم قرائت امروزی آن است؛ این در حالی است که به نظر می‌رسد مکتب اسلام با آنچه فایول ذکر می‌کند، متفاوت باشد؛ چرا که اولاً دین اسلام، اجتماعی است و بخش اعظمی از آموزه‌های اسلام به مسائل اجتماعی مربوط است (امام خمینی، ۱۳۹۰: ۲۸). ثانیاً طبق نگرش اسلامی دنیا و آخرت از هم جدا نیست؛ بلکه دنیا مزرعه آخرت است (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۳: ۳۸)؛ پس مکتب اسلام هیچ‌کدام از آن دو ویژگی را ندارد؛ بلکه کاملاً خلاف آنهاست و بر همین اساس در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان و به‌طور خاص بر مدیریت

1 - Fayol, Henri

تأثیرگذار است.

علاوه بر واسطه قرار دادن مدیریت اسلامی به‌طور مستقل نیز می‌توان تأثیر اندیشه اسلامی را بر تصمیم‌گیری بر اساس تعریف تصمیم‌گیری از دیدگاه متخصصان این حوزه مورد توجه قرار داد. سایمون - از بزرگترین نظریه‌پردازان حوزه تصمیم‌گیری - در مورد تصمیم‌گیری این‌گونه اظهار نظر می‌کند: «هر تصمیمی شامل عنصرهایی دوگانه است که آنها را عنصرهای «واقعی» و «ارزشی» می‌خوانند» (سایمون، ۱۳۷۱: ۵۵). او سپس عنصرهای واقعی را این‌گونه توضیح می‌دهد: «قضیه‌های واقعی گزارشهایی است درباره جهان درخور مشاهده و شیوه‌ای که بر پایه آن جهان به عمل می‌پردازد» (سایمون، ۱۳۷۱: ۵۶). او هم‌چنین معنای ارزشدهی و معیارهای اخلاقی را برای عنصر ارزشی بیان می‌کند. سایمون هم‌چنین این پیشفرض را که تصمیم‌گیری فرایندی عقلانی و محض است به علت پیچیدگی و متغیر بودن محیط مردود اعلام می‌کند (سایمون، ۱۹۷۹). به نظر می‌رسد مبانی اسلامی در هر دو عنصری که سایمون برای تصمیم‌گیری ذکر می‌کند، مؤثر باشد. استاد شهید مطهری نیز در معرفی اسلام، آن را به عنوان مکتبی جامع و همه‌جانبه می‌داند و مکتب اسلام را با سه حوزه اصول عقاید، اخلاقیات و احکام معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۸۸: ۶۳) که در واقع اعتقادات اسلامی برآمده از نظام هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی اسلام است و مؤثر و مرتبط با ادراک از قضیه‌های واقعی در بیان سایمون است. از سوی دیگر اخلاقیات، که نظام ارزشی اسلام را در برمی‌گیرد به‌طور مشابه مرتبط با عنصر ارزشی در تبیین سایمون از تصمیم‌گیری است؛ به عبارت دیگر با بیان برون‌دینی و برآمده از تبیین تصمیم‌گیری در مدیریت متعارف نیز می‌توان تأثیرگذاری نگاه دینی و ارزشی به‌طور عام و رویکرد اسلامی به‌طور خاص را در تصمیم‌گیری نتیجه گرفت.

البته شاید بعضی تعریف سایمون را از تصمیم‌گیری زیر سؤال ببرند و تصمیم‌گیری را صرفاً فرایندی علمی بدانند که از نظریات و روشهای علمی بی‌طرف برای گرفتن تصمیم استفاده می‌کند. در واقع شاید اشکال شود که اضافه صفت اسلامی به تصمیم‌گیری نوعی از حالت بیطرفی را، که مورد نیاز هر فرایند علمی است، خدشه‌دار می‌کند.

چنین نظری مبتنی بر فرض بیطرفی و عدم دخالت نظریه‌ها و جهان‌بینی بر مسائل علمی است که بر تصورات استقرایانه (و ابطال‌گرایانه) نسبت به علم مبتنی است (چالمرز، ۱۳۸۹: ۱۶). هر چند بررسی و نقد این موضع از مجال و موضوع این مقاله خارج است به اختصار می‌توان گفت با توجه

به نظریات فیلسوفانی چون هنسون^۱، پاپر و کوهن^۲ می‌توان دیدگاه استقراریانه را مطرود اعلام کرد. به اختصار باید اشاره کرد اثبات‌گرایان به جدایی جدی بین علم و متافیزیک معتقد بودند حال اینکه نقدهای مابعد اثبات‌گرا^۳ به مرور به محو تدریجی مرز قاطع میان علم و متافیزیک انجامید. براساس این نقدها متافیزیک می‌تواند منبع مؤثری برای فرایند کشف علمی باشد بلکه بدون چنین الهامی اکتشاف علمی شدنی نیست (باقری، ۱۳۸۷: ۲۸).

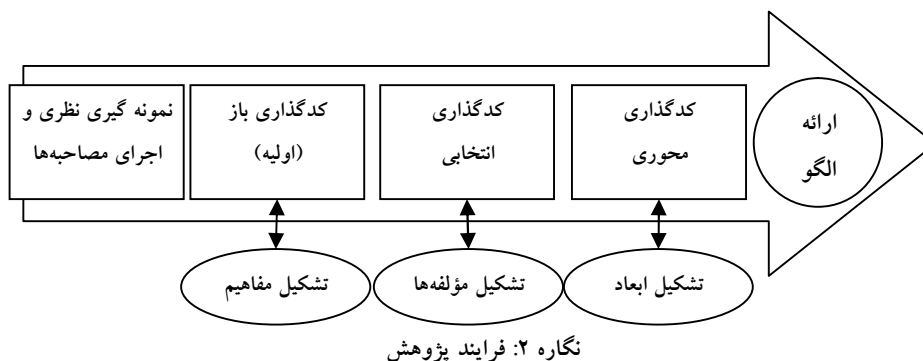
در واقع همان‌طور که زیباکلام اشاره کرده به طور کلی پذیرفته شده است که «کمترین آشنایی با آثار معاصر در حوزه روش‌شناسی و معرفت‌شناسی علوم اجتماعی آشکار می‌کند که نظریه‌های اجتماعی - سیاسی مشحون از ارزشها است» (لویین، ۱۳۸۰: ۶) و در جمع‌بندی این بخش می‌توان مانند زیباکلام به سخن هنسون متوسل شد و بیان کرد که: «علوم اجتماعی اخلاقاً بیطرف محال است» (لویین، ۱۳۸۰: ۶).

روش‌شناسی پژوهش

راهبرد نظریه داده بنیاد، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین نظریه‌هاست که ابتدا توسط گلاسر^۴ و استراوس^۵ در کتاب «کشف نظریه داده بنیاد»^۶ معرفی شد (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۳). شاید بتوان این روش پژوهشی را نوعی از روشهای پژوهش کیفی دانست که به نوعی از لحاظ نظم و ساختار تحت تأثیر روشهای پژوهش کمی بوده است. توجه به این نکته، که یکی از پدیدآورندگان این نظریه - بارنی گلیسر - از پرورش یافتگان مکتب کمی دانشگاه کلمبیاست، این نظر را تأیید می‌کند (دانایی فرد، امامی، ۱۳۸۶: ۷۳). راهبرد نظریه داده بنیاد از مهمترین روشهای کیفی پژوهش است که به نوعی می‌توان گفت مهمترین روش پژوهش کیفی نظام‌مند در مقابل انواع روشهای کمی مختلف است (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۴. به نقل از چارمز، ۱۹۹۰: ۵۰۹). هم‌چنین نظریه داده بنیاد برای تفسیر رفتار فرد و هم‌چنین رفتار گروه قابل استفاده است (گالدینگ، ۲۰۰۲: ۳۹) که این مسئله استفاده از این راهبرد را در مسئله تصمیم‌گیری - که گاهی به صورت

-
- 1 - Norwood Hanson
 - 2 - Thomas Kuhn
 - 3 - Post positivism
 - 4 - Barney G. Glaser
 - 5 - Anselm Leonard Strauss
 - 6 - The Discovery of Grounded Theory

فردی و گاهی به صورت گروهی اجرا می‌شود - توجیه می‌کند. راهبرد نظریه‌پردازی داده بنیاد طرح‌های مختلفی دارد که در این پژوهش از راهبرد نظریه‌پردازی داده بنیاد - طرح نظام‌مند - استفاده شده است. مراحل روش نظام‌مند که در نگاره ۲ نشان داده شده است به طور خلاصه شامل اجرای مصاحبه‌ها، کدگذاری باز، کدگذاری محوری، کدگذاری انتخابی و ارائه الگو است.

نمونه‌گیری و جامعه آماری

در این پژوهش همان‌طور که راهبرد داده بنیاد اقتضا می‌کند، نمونه‌گیری به صورت نظری انجام شد. شاید بتوان نمونه‌گیری نظری را نقطه مقابل نمونه‌گیری تصادفی (که در آمار توصیه می‌شود) دانست (بازرگان، ۱۳۸۷: ۹۷). نمونه‌گیریها تا زمان رسیدن به مرحله اشباع نظری - مرحله‌ای که مصاحبه‌های جدید داده‌ای را به مقوله‌های قبلی اضافه نمی‌کرد و روابط میان مقوله‌ها را نیز دستخوش تغییر نمی‌کرد (امیدی کیا و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۴) - ادامه یافت. در این راستا بعد از مصاحبه با ۱۶ تن از صاحب‌نظران مدیریت اسلامی، استادان علوم دینی و حوزوی و هم‌چنین استادان برجسته فلسفه و تمدن اسلامی (۹ عضو هیئت علمی دانشگاه و استاد رشته مدیریت اسلامی و ۷ تن از استادان حوزوی)، اشباع نظری به دست آمده در واقع بعد از هر مصاحبه از طریق کدگذاری باز مفاهیم مرتبط در محتوای مصاحبه استخراج، و به اندوخته مفاهیم مستخرج از مصاحبه‌های قبل اضافه می‌شود. پس از چهاردهمین مصاحبه، مفهوم جدیدی شناسایی نشد و به منظور اطمینان از اشباع نظری دو مصاحبه دیگر نیز انجام، و سپس نمونه‌گیری متوقف شد. در ادامه با طی مراحل کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی، مؤلفه‌ها و نهایتاً مؤلفه محوری معرفی گردید. زمان مصاحبه‌ها از چهار ساعت تا ۳۰ دقیقه متغیر بود و صوت یا متن پیاده شده این مصاحبه‌ها برای

استناددهی نزد پژوهشگران موجود است.

روایی و پایایی نیز، که از عوامل مهم روش‌شناسی و دقت توصیفی هر پژوهش است (مهرایی و همکاران، ۱۳۹۰) با مراجعه مستمر به صاحب‌نظران و مراجعه به متون اصیل اسلامی تأمین شده است.

تحلیل داده‌ها

کدگذاری باز: به فرایندی که به شناخت مفاهیم و ویژگیها و ابعاد آن منجر می‌شود، کدگذاری بازمی‌گویند (استروس و کوربین، ۱۹۹۸: ۷۱). در این مرحله پژوهشگران مشابه طوفان مغزی بدون حذف موارد تکراری و یا گزینش، تمام کدها را می‌نگارند. در این پژوهش نزدیک به ۲۰۰ کد (با در نظر گرفتن موارد تکراری) به دست آمد. در ادامه جداول یک و دو که حاصل دو مورد از مصاحبه‌ها است برای نمونه فرایند کدگذاری باز، ارائه شده است:

جدول ۲: کدگذاری باز از مصاحبه سوم

شناسه	جملات مصاحبه (داده)	مفهوم (کد)
D1	مسئله سخاوت نیز از مسائل بسیار مهم است. در تصمیم‌گیری نباید بخیل بود و اصلاً در کار عملی متوجه می‌شوید که تصمیم‌گیری با بخل پیش نمی‌رود. به این مسئله هم در قرآن و هم در حدیث اشاره شده است؛ مثلاً از صفات بارز امیر مؤمنان سخاوت ایشان بوده است	سخاوت
D2	از مسائل بسیار مهم که در اوضاع پیچیده و اجتماعی حیاتی است، توجه به موقعیتهای مختلف است؛ مثلاً حضرت علی به دلیل اوضاع و حفظ مصلحت بسیاری از احکام اسلامی را اجرا نکردند که در نهج‌البلاغه نیز به این مطلب اشاره شده است.	مصلحت
D3	باید در تصمیم‌گیریها مراقب باشیم که برای خود یا نزدیکان امتیاز خاصی (صرف‌نظر از شایستگی‌ها) قائل نشویم و همان‌طور که در سیره رسول خدا نیز هست و در داستان راستان به این مطلب اشاره شده است	منع رابطه‌گرایی و پارتی‌بازی
D4	تصمیم‌گیری باید خالی از حرام باشد و اولویتها و مسائل مادی نیز شایستگی‌ها را تغییر نمی‌دهد؛ پس از هر جهت رشوه حرام است چه عقلاً و چه نقلاً.	رشوه‌خواری نکردن
D5	از عوامل مهم، که هم در تصمیم و هم در مقبولیت آن مؤثر است، راستگویی است. در تصمیم‌گیری نیز صادقانه عمل کردن بسیار مؤثر است؛ چراکه مقبولیت یا اجراءشدن تصمیم نیز جزئی از فرایند تصمیم‌گیری به شمار می‌آید.	صداقت

جدول ۲: کدگذاری باز از مصاحبه سوم

شناسه	جملات مصاحبه (داده)	مفهوم (کد)
D6	تزلزل بدترین ویژگی برای مدیر است. هرچه عرصه مدیریت حساس‌تر شود، مدیر باید قاطعیت بیشتر داشته باشد؛ مثلاً اگر فرمانده جنگی قاطعیت نداشته باشد از بد بودن هم گذشته و مضحک است.	قاطعیت
D7	... پس هر انسان که می‌داند معصوم نیست و ممکن الخطاست باید انتقادپذیر باشد. البته این با قاطعیت در تناقض نیست و هر کدام مخصوص جای خود است.	پرهیز از خودرأیی
D8	رسول خدا خود مشورت می‌کرد و ما را نیز به مشورت کردن توصیه می‌فرمود؛ پس نباید برای تصمیم‌گیری از مشورت کردن غافل شویم.	مشورت
D9	در اوضاع بسیار سخت هیچ چیز کارگشایتر از توکل نیست. علاوه بر اینکه در قرآن و حدیث نیز به این مطلب اشاره شده است در عمل نیز ما در دفاع مقدس فواید توکل به خدا را دیدیم.	توکل
D10	اگر در تصمیم‌گیریها غرق شویم و جایگاه خود را در جهان فراموش کنیم، ممکن است به هر خلاقی دچار شویم. از راه‌های نجات از این غفلت توجه به معاد و یاد مرگ است.	معادگرایی
D11	گاهی ما حتی کار خیر را نیز جوری انجام می‌دهیم که به خلق‌الله ضرر می‌زند. درواقع چون هدف ما خدایی نبوده و این اتفاق افتاده است. باید برای خدا کارکرد و در تصمیم‌گیریها رضای او را در نظر داشت.	خدایم‌محوری و اخلاص
D12	هم در آموزه‌های اسلام و هم در عمل به دوری از ویژه‌خواری اشاره شده است. من به این نتیجه رسیده‌ام که ویژه‌خواری و پارتی‌بازی در تصمیم‌گیریها باعث می‌شود که نیروی انسانی نیز انگیزه خود را کاملاً از دست بدهد.	ویژه‌خواری نکردن
D13	در سختی‌ها و مشکلات و ازجمله در تصمیم‌های مهم باید به اهل بیت توسل جست	توسل
D14	تصمیم‌گیری با محافظه‌کاری پیش نمی‌رود. به سیره هم اگر رجوع کنیم بسیاری از پیروزیهای اسلام به دلیل تصمیم‌گیریهای شجاعانه و بجای پیامبر بوده است؛ مثل مورد جنگ بدر	شجاعت
D15	... ممکن است اوضاع به عدم اطمینان کامل برسد. در این موقعیت استخاره راه مناسب تصمیم‌گیری است ...	استخاره
D16	القرعه لکل امر مشکل؛ اما گاهی که مثلاً بین دو گزینه هیچ ملاکی برای ترجیح وجود ندارد، انسان می‌تواند از قرعه استفاده کند.	قرعه
D17	عجله باعث تخریب کارها می‌شود. تصمیم‌گیری شتابزده نیز غیر دقیق و مشکل‌آفرین است؛ پس صبر و حوصله در تصمیم‌گیری با اهمیت است.	صبر

جدول ۳: کدگذاری باز از مصاحبه هفتم

شناسه	جملات مصاحبه (داده)	مفهوم (کد)
E1	در نصوص ما بشدت و بسیار زیاد به مشورت قبل از تصمیم‌گیری تأکید شده است.	مشورت
E2	با توجه به محدودیتهای عمر و هزینه و... استفاده از تجربه دیگران برای هر تصمیم سازمانی اهمیت دوچندان دارد	توجه به تجربه‌های مفید دیگران
E3	در سیره بزرگان دینی این نیز بوده است که به همراه و برای تصمیمات بزرگ و مهم خود نذر می‌کردند.	نذر کردن
E4	فرد مسلمان باید در تصمیم‌گیری تنها هدفش یا به عبارتی هدف اصلی‌اش جلب رضای خداوند و اطاعت فرمان او باشد.	اخلاص
E5	ویژگی بسیار مهم تصمیم‌گیری اسلامی کامل این است که انسان تکلیفش را انجام بدهد تا ذمه‌اش بری شود و دیگر مسئولیت شرعی ندارد.	برائت ذمه ^(۱)
E6	... با این همه باز هم خطا ممکن است و نباید خود رأی بود.	پرهیز از خودرأیی
E7	... بعد از رسیدن به نتیجه نسبی باید به خدا توکل، و به آن نتیجه نسبی اعتماد کرد.	توکل

کدگذاری محوری: بعد از مشخص شدن مفاهیم بر اساس کدگذاری باز، نوبت به کدگذاری محوری می‌رسد (محمدی و باقری، ۱۳۸۹: ۲۸). در این مرحله مفاهیم و عناوین مستخرج از مصاحبه‌ها مورد مقایسه و دسته‌بندی قرار گرفت. با استفاده از این روش وجوه مشترک مفاهیم یا همان کدهای محوری (مؤلفه‌ها) استخراج شد. حاصل این مرحله از فرایند تحقیق شکل‌گیری مؤلفه‌هاست (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۱). جدول ۳ به عنوان نمونه کدهای محوری متغیرهای زمینه‌ساز الگو را نشان می‌دهد.

جدول ۴: کدگذاری محوری کدهای تشکیل‌دهنده بخش متغیرهای زمینه‌ساز الگو

مؤلفه	مفاهیم
عدم جبرگرایی	مسئول بودن انسان + اختیار داشتن انسان
عدم اعتقاد به واگذاری کارها	توجه به قضا و قدر الهی + توجه به قدرت مطلق الهی
توجه به دانش و تجربه علمی بشر	توجه به نظریه‌های کیفی تصمیم‌گیری + توجه به نظریه‌های روانشناسی در مورد تصمیم‌گیری
توجه به دستاوردهای تجربی	توجه به تجربه مفید دیگران + توجه به آمارها + استفاده از ابزارها و برنامه‌های مفید تصمیم‌گیری
سنتهای اعتقادی	لطف الهی + نصرت الهی + هدایت الهی + پیروز بودن حق + از بین رفته بودن باطل
سنتهای احکامی اخلاقی	استخاره + توسل به اهل بیت + قرعه + نذر
بشردوستی	برادری با مؤمنان (ولای اثباتی عام) + مسالمت با بندگان خدا (ولای منفی عام)
احترام به نظر دیگران	توجه به نظر اکثریت + پرهیز از خودرأیی

کدگذاری انتخابی: در این مرحله از کدگذاری، نظریه‌پرداز داده بنیاد، یک نظریه از روابط میان مؤلفه‌های الگوی کدگذاری محوری به نگارش در می‌آید (دانایی فرد، امامی، ۱۳۸۶، ۸۷). بر همین اساس جدول ذیل چهار بعد اصلی از ابعاد تصمیم‌گیری را از دیدگاه اسلام نشان می‌دهد (که بخش متغیرهای زمینه‌ساز الگوی نهایی را تشکیل می‌دهد).

جدول ۵: کدگذاری انتخابی کدهای تشکیل‌دهنده بخش متغیرهای زمینه‌ساز الگو

مؤلفه‌ها	ابعاد
جبرگرا نبودن + اعتقاد نداشتن به واگذاری کارها	نگرش لاجبر و لاتقویضی
توجه به نظریه‌ها و معارف نظری و کیفی + توجه به مطالب علمی کمی و تجربی	استفاده از دانش و تجربه بشری
سنتهای اعتقادی + سنتهای احکامی اخلاقی	توجه به سنتهای الهی
بشردوستی + احترام به نظر دیگران	مردم‌دوستی

تاکنون ابعاد تشکیل‌دهنده بخش متغیرهای زمینه‌ساز الگو به تفصیل نشان داده شد. در ادامه چگونگی رسیدن به ابعاد از مفاهیم (کدهای اولیه) برای دیگر بخشهای الگو در قالب جدول ارائه می‌شود.

جدول ۶: تشکیل‌دهنده بخش متغیرهای بازدارنده الگو

ابعاد	مؤلفه‌ها	مفاهیم
دنیا پرستی	حب مال + بی توجهی به فانی بودن دنیا	رشوه خواری + بخل غفلت از یاد مرگ + غفلت از معاد و قیامت
انحطاط فرهنگ جامعه	ثروت به عنوان ملاک موفقیت مخالفت با سنتهای دینی به عنوان ملاک پیشرفت	حسرت ثروت دیگران را داشتن + احترام به افراد به خاطر ثروت + تفاخر بی توجهی به تعظیم شعائر الهی + در نظر نگرفتن حرمت هتک مقدسات
ارزشهای تک بعدی	تأکید بیش از حد بر قاطعیت تأکید بیش از حد بر مصلحت تأکید بیش از حد بر سرعت	در نظر نگرفتن اوضاع مسئله + در نظر نگرفتن اوضاع افراد بی توجهی به عام بودن اصول + دخالت دادن مصلحت در همه عرصه‌ها سرعت + بی صبری
خرافه گرایی	اعتقادات به خرافات استفاده از خرافات	توجه به خرافات بی اساس و شانس + توجه به نجوم احکامی استدلال به خرافات + تبلیغ بر اساس خرافات + تحذیر بر اساس خرافات
تنبلی و خمودگی	تنبلی برون سپاری بی دلیل و بیش از حد کارها	تنبلی + عدم نشاط و بی حوصلگی بی توجهی به ارزش ذاتی کار + بی توجهی به اهمیت استقلال

جدول ۷: تشکیل‌دهنده بخش نتایج و پیامدها

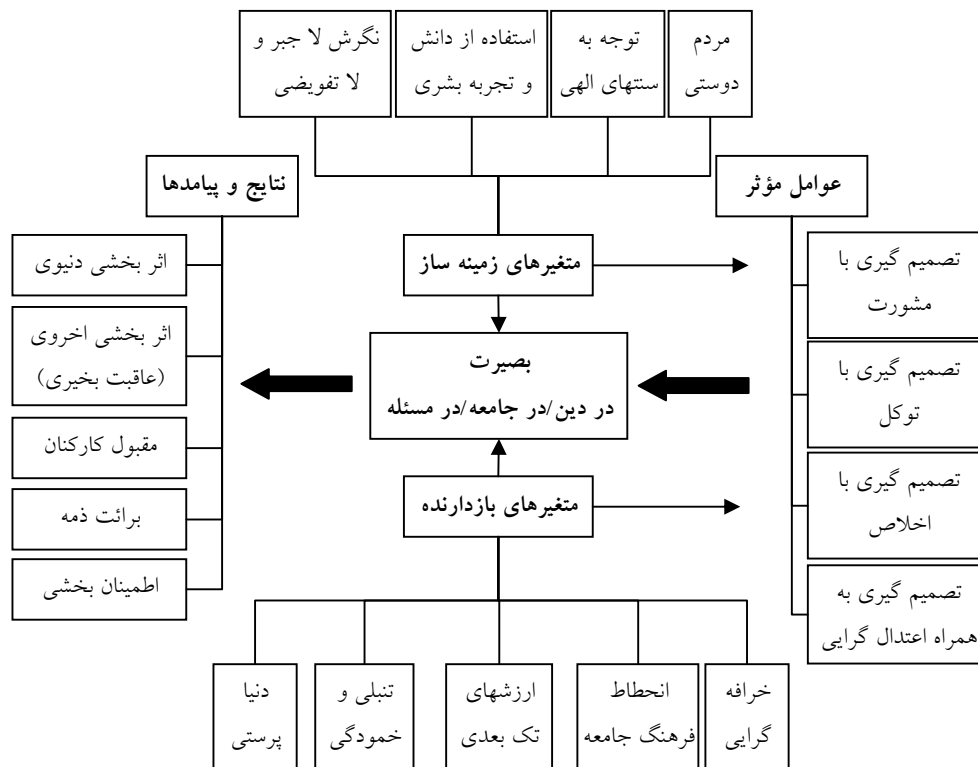
ابعاد	مؤلفه‌ها	مفاهیم
اطمینان بخش	خوش بینانه بزرگووارانه	خوش بینی نسبت به مؤمنان + خوش بینی نسبت به آینده بشر بزرگ منشی در رفتار + بزرگواری روح
برائت ذمه	توجه به احکام فقهی برائت ذمه احتیاط در امر دین	ادای واجبات + ترک محرمات برائت ذمه توقف هنگام شبهات
مقبول کارکنان	شخصیت بخشیدن به کارکنان در نظر گرفتن رفاه کارکنان	عزت بخشی + همراهی با تبیین استدلالی قاعده لا حرج + حمایت از مستضعفین
اثر بخشی اخروی (عاقبت به خیری)	متمسک به عترت (اهل بیت) متمسک به (قرآن)	عدم انظلام + عدم استرحام + عدم ارعاب + عدم تجاوز شتافتن به سوی مغفرت الهی + پاسخ نیک به بدی ^(۲)
اثر بخشی دنیوی	سود عملیاتی جلوگیری از ضرر مادی	توجه به اولویتها + توجه به علوم روز + توجه به اقتضائات زمان و مکان قاعده لاضرر + قاعده وسع و تدرج ^(۳)

جدول ۸: تشکیل‌دهنده بخش عوامل مؤثر

ابعاد	مؤلفه‌ها	مفاهیم
مشورت	مراجعه به خبرگان مشورت پرسیدن نظر افراد مورد تصمیم	مراجعه به علمای دین + مراجعه به متخصصان موضوع مشورت پرسیدن نظر ضعیف‌ترین فرد + پرسیدن نظر قوی‌ترین فرد
توکل	توکل توجه به توحید افعالی	اعتماد به خدا + توکل استعانت از خدا + طلب خیر از خدا
اعتدال گرایی	توجه توأمان به قاطعیت و انتقاد پذیری توجه توأمان به صبر و سرعت توجه توأمان به صداقت و رعایت مصلحت توجه توأمان به واقع بینی و آرمانگرایی توجه توأمان به سخاوت و دقت اقتصادی	قاطعیت + انتقاد پذیری صبر + سرعت صداقت + رعایت مصلحت واقع بینی + آرمان گرایی سخاوت + دقت
اخلاص	اخلاص	اخلاص + خدا محوری

ارائه الگو

مرحله الگوسازی توسط بسیاری از صاحب‌نظران روش داده بنیاد صرفاً دستاورد طبیعی کدگذاری انتخابی معرفی شده است؛ «اما تجربه نشان داد که ماهیت این مرحله از مرحله قبل جدا است. الگوسازی، مرحله‌ای است که به تفکر، ابتکار، خلاقیت و خبرگی نیاز دارد» (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۳). مشابه بخش مؤلفه‌های زمینه‌ساز، که فرایند آن تفصیلاً ذکر شد، همان فرایند برای دیگر بخشهای الگو نیز اجرا شده است؛ لذا در این مرحله پژوهشگران پس از مشورت‌های متعدد با صاحب‌نظران در فرایندی نسبتاً طولانی به ارائه الگو پرداختند. نگاره شماره ۳ الگوی برآمده از روش پارادیم داده بنیاد را در تبیین تصمیم‌گیری اسلامی نشان می‌دهد. این الگو با بیشتر مصاحبه‌شوندگان به اشتراک گذاشته شد و مطابق نظر ایشان، در چندین مرحله مورد اصلاح قرار گرفت.

نگاره ۳: الگوی مفهومی تصمیم‌گیری اسلامی

روایتگری الگو

بصیرت، مؤلفه محوری تصمیم‌گیری اسلامی: علاوه بر تأکید صاحب‌نظران مختلف علوم اسلامی بر مسئله بصیرت در مصاحبه‌ها، مسائل و موارد دیگری نیز در انتخاب بصیرت به‌عنوان عامل محوری در تصمیم‌گیری اسلامی تأثیرگذار بود. با بررسی کاربرد لغت بصیرت در کلام معصومین و بزرگان دین و همین‌طور مراجعه به لغتنامه‌های مختلف می‌توان بصیرت را روشن‌بینی و بینش عمیق و دقیق و فهم بلند نظرانه معنا کرد. در ادبیات دینی بصیرت دارای جایگاه خاصی است؛ به‌عنوان مثال امیر مؤمنان علی (ع) در اوضاع سخت جنگ صفین می‌فرماید که کسی توان اجرای این وظیفه الهی (جهاد با شامیان) را ندارد مگر اهل بصیرت و صبر و عالمان به جایگاه‌های حق (الشریف الرضی، ۱۴۱۴: ۲۴۱). در واقع از این کلام ایشان می‌توان به اهمیت مسئله بصیرت - بویژه در اوضاع پیچیده و حساس و در یک کلام موقعیت فتنه‌گون - پی برد. رهبر انقلاب نیز در موقعیتهای مختلفی به جایگاه ویژه مسئله بصیرت اشاره کرده و این عامل را برای فهم اوضاع و جوانب مختلف مسائل پیچیده لازم و ضروری دانسته‌اند (امام خامنه‌ای (مدظله)، بیانات در دیدار با بسیجیان خراسان شمالی، ۱۳۹۱). با در نظر گرفتن احادیث و روایات مربوط به بصیرت می‌توان چند ویژگی اساسی را برای این عامل ذکر کرد که در انتخاب آن به‌عنوان عامل محوری نقشی اساسی داشته است:

الف) بصیرت در جامعه: درک اوضاع و محیط برای گرفتن هر تصمیمی بویژه تصمیمات مدیریتی بسیار ضروری است. از دیگر سوی در دوران ما پیچیدگی و سرعت تغییر و تحول محیط پی در پی افزایش می‌یابد؛ لذا در موقعیتی که بیشتر تصمیمات مدیران در محیط‌های نامطمئن گرفته می‌شود، لزوم درک کامل محیط بسیار بیشتر می‌شود و تحقق آن، به بصیر بودن تصمیم‌گیرنده منوط است.

ب) بصیرت در دین: علاوه بر لزوم بصیرت برای فهم اوضاع پیچیده، فهم کامل و عمیق دین نیز به داشتن بصیرت منوط است. شاید در محیطی مجازی و خیالی، که هر تصمیم هیچ‌گونه وضع و آثار و پیامد خاصی ندارد، دانستن صرف احکام شرعی به کار آید؛ اما در اوضاع واقعی و در عرصه عمل، تصمیم‌گیری اسلامی به دست نمی‌آید مگر با داشتن بینشی عمیق، کامل و همه‌جانبه نسبت به اسلام که به کمک آن بتوان اصول اسلام و روح حاکم بر آموزه‌های مختلف را شناخت.

اهمیت این مطلب هنگامی بیشتر آشکار می شود که به این دقیقه توجه کنیم که همه احکام اسلامی نیز ثابت و قطعی نیست؛ بلکه اسلام دارای اصولی ثابت است که همیشگی است و برخی مسائل دیگر مانند شکل و قالب بوده و اصالت ندارد بلکه متوجه اوضاع زمانه است (مطهری، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۲۳)؛ لذا شناخت منطق اسلام نیز به بصیرت نیاز دارد.

ج) بصیرت در مسئله: از آنجا که ممکن است مسئله‌ای بسیار حساس و پیچیده برای فردی فاقد بصیرت نادیده گرفته شود و یا مسئله‌ای ساده بی جهت بزرگ جلوه کند و بدون دلیل در مقابل آن حساسیت نشان داده شود در کنار دو بعد ذکر شده قبل، عامل «بصیرت داشتن نسبت به مسئله» حائز اهمیت است. فهم اولویتها، زوایا و ابعاد مختلف مسائل از محورهای مورد تأکید در این عامل است؛ به عبارت دیگر تنها تصمیم گیرنده بصیر است که می داند هر مسئله‌ای چقدر نیازمند توجه و بررسی است و در نتیجه از توجه و صرف وقت و هزینه بیش از حد در مسائل عادی جلوگیری می کند و برای مسائل حساس و پیچیده حداکثر بررسی را لازم می شمارد.

عوامل مؤثر: در متون اصیل اسلامی عوامل توکل، مشورت و اخلاص به طور گسترده مورد تأکید قرار گرفته است. (اعراف / ۸۹؛ انفال / ۶۱). علاوه بر این در کلام معصومین علاوه بر نتایج اخروی به آثار و فواید دنیوی این عوامل نیز اشاره شده است (مصباح الشریعه، ۱۴۰۰: ۱۶۴). به علاوه این عوامل (بویژه توکل) به طور خاص برای تصمیم گیری در اوضاع سخت و حساس مورد نیاز است؛ به طور مثال امیرالمؤمنین (ع) هنگام جنگ صفین در هر خطبه‌ای که ایراد می فرمودند به توکل و اینکه خداوند پشتیبانی کافی است اشاره می فرمودند. (المنقری، ۱۳۷۰: ۴۲۹). اعتدال گرایی نیز جایگاهی ویژه در آموزه‌های دینی دارد. منظور از اعتدال گرایی در این پژوهش چیزی جز کلام حضرت علی (ع) نیست که می فرمایند: «چپ و راست، انحراف است و راه میانه، جاده اصلی است» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۸: ۶۸)؛ به عبارت دیگر مراد از اعتدال گرایی پرهیز از افراط و تفریط در بعضی از آموزه‌های اسلامی مؤثر در تصمیم گیری است؛ لذا اعتدال گرایی در بردارنده بسیاری از آموزه‌های مهم است که شاید در ظاهر در تضاد با هم و یا دو سر یک طیف باشد (مثل صداقت و رعایت مصلحت، واقع بینی و آرمان گرایی، سخاوت و اقتصادی بودن، صبر و سرعت، قاطعیت و انتقاد پذیری و ...). در ارتباط این عوامل با عامل محوری یعنی بصیرت باید اشاره کرد که فهم درست و عمیق و بلند نظرانه - که همان معنای بصیرت است - از مسئله و شرایط آن، وقتی میسر است که تصمیم گیرنده گرفتار تنش و فضای هیجانی نباشد و این مهم بیش از همه در اثر

عامل توکل ایجاد می‌شود. از سوی دیگر فهم درست و عمیق - یا همان بصیرت - وقتی کامل می‌شود که تصمیم‌گیرنده تنها به حاصل فکر خود اکتفا نکند و از نظر دیگران هم استفاده کند و این همان عامل مشورت است. از سوی دیگر همان‌طور که اشاره شد، یکی از جنبه‌های بصیرت، بصیرت داشتن در دین است. از بایسته‌های بصیرت در دین (همان‌طور که از احتجاج امام صادق (ع) در مقابل صوفیه قابل فهم است)، افراط و تفریط نکردن و تأکید بیجا و بدون شناخت بر یکی از آموزه‌های دینی بدون در نظر گرفتن کلیت پیکره آموزه‌های دینی است (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۵۲). این مهم نیز به‌طور مستقیم در ارتباط با عامل اعتدال‌گرایی است. البته باید افزود که بصیرت وجودی مستقل دارد و لذا این عوامل شرط کافی شکل‌گیری بصیرت نیست؛ هرچند می‌توان آنها را شرط لازم دانست.

متغیرهای زمینه‌ساز: توجه به علم در ادبیات اسلامی جایگاهی ویژه دارد. در اهمیت این موضوع همین بس که بخش زیادی از احادیث شیعه در این رابطه است به‌طوری که بخش علم در کتاب بحارالانوار چندین مجلد است (مجلسی، ۱۴۰۳). مردم‌دوستی نیز از آموزه‌های اساسی در ادبیات دینی است. رسول خدا رحمه للعالمین خطاب شده است (انبیاء/ ۱۰۷) و این خود نشان‌دهنده اهمیت عامل مردم‌دوستی است. قدرت و دایره تصمیم‌گیری انسان در گروهی میزان اختیار و اراده اوست. بر همین اساس نگرش صحیح به دامنه اختیار انسان در عالم آفرینش در فهم چگونگی تصمیم‌گیری او تأثیری اساسی دارد. عوامل نگرش لا جبر و لا تفویضی و توجه به سنتهای الهی نیز در احادیث شیعه ذکر شده است و می‌توان بسیاری از این احادیث را در بخش توحید کتابهای حدیثی یافت که به منظور رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳). شایان ذکر است، نگرش لا جبر و لا تفویضی و توجه به سنتهای الهی در ایجاد توکل صحیح تأثیر بسزایی دارد. به‌علاوه اهمیت قائل شدن برای مردم و مردم‌دوستی خود پیش‌شرط استفاده از نظر آنها و مشورت است. هم‌چنین استفاده از تجربه و دانش بشری نیز مقوم عامل اعتدال‌گرایی است.

متغیرهای بازدارنده: شهید مطهری به‌طور مفصل در مورد مشکلات و معایب توجه صرف به ارزشهای تک‌بعدی استدلال کرده‌اند (مطهری، ۱۳۸۲). از دیگر سوی عواملی چون پرهیز از تنبلی، خرافه‌گرایی و دنیاپرستی نیز حائز اهمیت است و در کتابهای اخلاق اسلامی و احادیث شیعه

جایگاه مخصوص به خود را دارد. باید افزود تنبلی و خمودگی و خرافه‌گرایی هر یک به گونه‌ای مانع توکل صحیح است. هم‌چنین، دنیاپرستی جدای از اینکه در تقابل صریح با اخلاص است، مانع عامل محوری این پژوهش نیز به شمار می‌آید؛ چرا که با علاقه بیش از حد به دنیا دیگر روشن‌بینی و فهم عمیق و بینش دقیق به دست نمی‌آید؛ همان‌طور که امیرالمؤمنین (ع) فرمود: علاقه به دنیا انسان را کور و کر می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۱۳۶).

نتایج و پیامدها: از مهمترین نتایج تصمیم‌گیری اسلامی رفع تکلیف از انسان و برائت ذمه است. مسئله برائت ذمه، که در ارتباط با «مأمور بودن انسان به وظیفه» است، جایگاهی اساسی در فقه شیعه دارد (امام خمینی، ۱۳۸۰). علاوه بر این اثربخشی دنیوی، عاقبت‌به‌خیری، اطمینان‌بخشی و مقبولیت نزد افراد نیز از نتایج تصمیم‌گیری اسلامی است. شاید بتوان عدم اختصاص نصرت الهی به جهان آخرت را - که با توجه به آیات قرآن قابل اثبات است (غافر/۵۱) - از دلایل اصلی وجود این نتایج و پیامدها برای تصمیم‌گیری اسلامی دانست. در واقع با تصمیم‌گیری اسلامی، که مصداق انتخاب درست و حق است، سزاور نصرت الهی می‌شود و نصرت الهی نیز فواید دنیوی و اخروی فراوانی دارد که در نتیجه تصمیم‌گیری اسلامی این نتایج نصیب تصمیم‌گیرنده می‌شود. از میان روابط فراوانی، که بین این بخش با سایر بخشهای الگو برقرار است، می‌توان به رابطه مستقیم بین دو ویژگی مقبول کارکنان بودن و اثربخشی دنیوی با عامل مشورت اشاره کرد. باید افزود وجود بصیرت شرط لازم رسیدن به یکایک نتایج ذکر شده است؛ چرا که - با در نظر گرفتن سه بعد اصلی بصیرت که پیش از این بررسی شد - اگر بصیرت در مسئله نباشد، نتایج دنیوی زیر سؤال می‌رود و اگر بصیرت در دین نیز نباشد، نتایج اخروی و برائت ذمه از بین می‌رود. هم‌چنین ویژگی مقبولیت برای کارکنان نیز تحت تأثیر وجود بصیرت در جامعه (محیط سازمان) است.

نتیجه‌گیری

شناخت اولویتها و ترتیب و تقدم میان عوامل تأثیرگذار در تصمیم‌گیری یکی از نیازهای اصلی برای تبیین تصمیم‌گیری اسلامی است. آنچه این پژوهش در بخشهای عامل محوری، عوامل مؤثر و متغیرهای زمینه‌ساز به آن پرداخته، تلاشی برای دستیابی به آموزه‌های تأثیرگذار مهمتر و سپس دسته‌بندی و اولویت‌بندی آنها به گونه‌ای است که در تصمیم‌گیری اسلامی بتوان از آن بهره برد؛

به عبارت دیگر در تصمیم‌گیری اسلامی صرف اینکه بدانیم چه آموزه‌هایی تأثیرگذار است کافی نیست، بلکه مسئله مهمتر اولویت‌بندی این آموزه‌هاست. با توجه به این مسئله، مهمترین نتیجه این پژوهش معرفی بصیرت به عنوان عامل محوری مؤثر در تصمیم‌گیری اسلامی است که با توجه به استدلال‌های پیشین، تأثیر این عامل با هیچ‌یک از عوامل دیگر قابل‌مقایسه نیست. برتری تقریباً بلامنازع عامل محوری بصیرت به گونه‌ای است که حتی اوضاع و اقتضائات نیز بر محوریت و اهمیت فراوان این عامل تأثیر چندانی نمی‌گذارد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که این عامل مهم در سه حوزه دین، جامعه (محیط سازمان) و مسئله‌شناسی مؤثر است. به علاوه تأکید بیشتر صاحب‌نظران بر عوامل «اخلاص در عمل، اعتدال‌گرایی، مشورت و توکل»، که نشان‌دهنده اهمیت بیشتر و تأثیر مستقیم‌تر این عوامل - نسبت به متغیرهای زمینه‌ساز - بر تصمیم‌گیری اسلامی است، باعث شد این عوامل جدا از متغیرهای زمینه‌ساز تحت عنوان عوامل مؤثر ذکر شود. از سوی دیگر، نگاه صحیح به مقوله اراده انسان، توجه به سنت‌های تکوینی و تشریحی الهی در کنار استفاده از دانش و تجربه بشری و نگاه مردم دوستانه زمینه‌ساز و مقوم عامل محوری تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی است. اگر چه این عوامل از مقتضیات بصیرت اسلامی است، اما شرط کافی تحقق بصیرت، نبودن موانع و محدودیتهایی است که مهمترین آنها دنیاپرستی، خمودگی، خرافه‌گرایی و انحطاط فرهنگ جامعه است. تحقق بصیرت در تصمیم‌گیری در نتیجه این عوامل به نتایج و پیامدهای جامعی در ساحت دنیا و آخرت و برای فرد و جامعه منتج می‌شود. اثربخشی دنیوی و اخروی، مقبولیت از دیدگاه کارکنان، برائت ذمه و اطمینان بخشی از جمله مهمترین این نتایج است.

نتایج این پژوهش قرابت نزدیکی با یافته‌های جواد آملی در مقاله وی در همین موضوع دارد. صرف‌نظر از عامل مشورت، که در نتایج هر دو تحقیق مورد تأکید قرار گرفته است، تأکید وی بر «توجه به حضور در محضر الهی» را می‌توان مرتبط و به نوعی بخشی از اخلاص دانست (شایان ذکر است که توجه به حضور در پیشگاه خدا از کدهای باز این پژوهش است) که در الگوی اصلی این پژوهش قرار دارد. از دیگر سوی، آرامش و طمأنینه، که دیگر آموزه مقاله اوست به همراه صبر و در بخش کدهای محوری این پژوهش نیز قرار دارد که سرانجام در الگوی مفهومی تصمیم‌گیری اسلامی این پژوهش در ذیل عامل اعتدال‌گرایی قرار گرفته است. علاوه بر این «بررسی دقیق و همه‌جانبه موضوع» را نیز، که از نتایج دیگر مقاله ذکر شده است، می‌توان مرتبط و جزئی از توجه به علم دانست که در بخش متغیرهای زمینه‌ساز الگوی مفهومی این پژوهش ذکر شده است (جواد

آملی، ۱۳۷۲). البته باید اشاره کرد که این پژوهش به ابعاد گسترده‌تری از تصمیم‌گیری اسلامی پرداخته است؛ به‌طور مثال بررسی نتایج و پیامدها که بخشی از این مقاله را تشکیل می‌دهد در تحقیق ذکر شده جایی ندارد.

اگرچه در این پژوهش تلاش شد که کلیت تصمیم‌گیری با رویکردی اسلامی مورد توجه و تبیین قرار گیرد؛ اما با توجه به گستردگی دامنه و تنوع سطوح تصمیم‌گیری، بررسی این موضوع با رویکرد اسلامی در محورهای مختلف می‌تواند مورد توجه پژوهشگران مدیریت اسلامی قرار گیرد. مراحل تصمیم‌گیری، تصمیم‌گیری گروهی، تصمیم‌گیری در بخش دولتی، تصمیم‌گیری اقتضایی و ارزیابی و پیامدسنجی فرایند تصمیم‌گیری و... از جمله موضوعات قابل توجه در این حوزه است. هم‌چنین مطالعات تطبیقی و مقایسه نتایج پژوهشهای موضوع تصمیم‌گیری اسلامی با دستاوردهای مدیریت متعارف در حوزه تصمیم‌گیری مفید و حائز اهمیت است.

یادداشتها

۱ - برائت ذمه اصطلاحی نسبتاً تخصصی در فقه است. برائت به معنی رهایی و ذمه در اینجا به معنی «عهده» است. این اصطلاح در دو بخش اصلی برائت ذمه از تکلیف و برائت ذمه از دین تعریف شده است که اولی با حق‌الله و دومی با حق‌الناس مرتبط است. تصمیم‌گیری اسلامی بر اساس موضوع آن در هر دو مورد برائت ایجاد می‌کند.

۲ - مطابق تصریح مصاحبه‌شونده و بررسی پژوهشگران، دو مفهوم شتافتن به‌سوی مغفرت الهی و پاسخ نیک به بدی به‌طور مستقیم از آیات «و سَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَ جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ» (آل عمران/ ۱۳۳) و «ادْفَعُوا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ» (مؤمنون/ ۹۶) گرفته شده است. نکته قابل توجه که پژوهشگران را بر آن داشت که این دو مفهوم را خارج از بُعد «برائت ذمه» تقسیم‌بندی کنند، این است که باوجود تأکید بر این مفاهیم در قرآن کریم، فقهای اسلام بر اساس این آیات حکم فقهی نداده‌اند و لذا این آیات داخل در حوزه حلال و حرام نیست و در برائت ذمه تأثیری ندارد. البته چون سفارشی قرآنی است، عمل به آن در اثربخشی اخروی و عاقبت‌به‌خیری مؤثر است.

۳ - قاعده وسع و تدرج درواقع دو قاعده جداست که در عمل در کنار هم به کار می‌رود. قاعده وسع، که بر اساس آیه شریفه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا...» (بقره/ ۲۸۲) ایجاد شده به معنای این است که خداوند حکیم تکلیفی فراتر از توان و وسع انسان بر او بار نمی‌کند. قاعده تدرج نیز، که از ادبیات دینی گرفته شده، مکمل قاعده وسع و به این معناست که ناتوانی در اجرای کل هر تکلیف و شکل کامل آن باعث برداشته شدن تکلیف میزانی نمی‌شود که قابل اجرا است.

منابع فارسی

قرآن کریم

نهج البلاغه

- اسمیت، جین (۱۳۸۰). تصمیم‌گیری مناسب در ۳۰ دقیقه. گروه مترجمان. تهران: مؤسسه فرهنگی و هنری نگاه فردا.
- الوانی، سید مهدی (۱۳۸۵). مدیریت عمومی. چ پنجاه و دوم. تهران: نشر نی.
- امیدی کیا، کامران؛ مشبکی، اصغر؛ خداداد حسینی، سید حمید؛ عزیزی، شهریار (۱۳۹۱). شناخت قابلیت‌های سازمانی جایگاه‌سازی برند شرکت در صنعت مواد غذایی با استفاده از نظریه داده بنیاد. نشریه اندیشه مدیریت راهبردی. ش ۱۱: ۳۵ تا ۷۲.
- بازرگان، عباس (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته: رویکرد متداول در علوم رفتاری. تهران: دیدار.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). هویت علم دینی: نگاهی معرفت‌شناختی به نسبت دین با علوم انسانی. چ دوم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
- باقریان، محمد (۱۳۸۰). تصمیم‌گیری حکیمانه رویکردی جدید به الگو سازی در مدیریت. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- بهشتی‌نژاد، سید محمود؛ آقا پیروز، علی؛ خدمتی، ابوطالب؛ شفیعی، عباس (۱۳۹۲). مدیریت در اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- جوادی آملی، مرتضی (۱۳۷۲). نحوه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی. نشریه مدیریت دولتی. ش ۲۳ (دوره جدید).
- چالمرز، آلن اف (۱۳۸۹). چستی علم. سعید زیبا کلام. چ هشتم. تهران: سمت.
- حرانی، حسن بن علی ابن شعبه (۱۴۰۴). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
- خان محمدی، هادی؛ باقری، مصباح الهدی (۱۳۸۹). طراحی مدل مفهومی نظام علمی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله العالی). اندیشه مدیریت راهبردی ش ۷: ۵ تا ۴۰.
- (امام) خمینی، روح الله (۱۳۸۰). صحیفه امام. ج ۲۱. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- (امام) خمینی، روح الله (۱۳۹۰). ولایت فقیه. چ بیست و چهارم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خندان، علی اصغر (۱۳۸۷). ارزش و روش، الگوی برنامه ریزی در دانشگاه اسلامی، با تأکید بر دیدگاه شهید مطهری، ارزش دانش: مقدمه‌ای بر دانشگاه اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع). ۱۷۶-۱۲۱.
- دانایی فرد، حسن؛ امامی، سید مجتبی (۱۳۸۶). استراتژی‌های پژوهش کیفی: تأملی بر نظریه‌پردازی داده بنیاد. اندیشه مدیریت راهبردی. ش ۲: ۶۹ تا ۹۸.
- دانایی فرد، حسن؛ اسلامی، آذر (۱۳۹۰). کاربرد استراتژی پژوهشی نظریه داده بنیاد در عمل، ساخت نظریه

- بی تفاوتی سازمانی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- دراکر، پیتر (۱۳۹۰). مدیریت. ترجمه حسین محبی. تهران: آوای نور.
- دفت، ریچارد ال (۱۳۹۰). مبانی تئوری و طراحی سازمان. ترجمه علی پارسائیان و سید محمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۶). فرهنگ دهخدا. تهران: نشر دانشگاه تهران.
- دهقانی، لیلا؛ شکرانی، رضا؛ نقشینه ارجمند، حمید رضا (۱۳۹۱). بررسی تأثیر ادارک عدالت بر تصمیم‌گیری مدیران مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. مدیریت اسلامی. ش ۲.
- رابینز، استیفن؛ پی و دی سنزو، دیوید ای (۱۳۸۸). مبانی مدیریت. ترجمه سید محمد اعرابی، محمد علی حمید رفیعی و بهروز اسراری ارشاد. چ سیزدهم. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- رضائیان، علی (۱۳۹۰). مبانی سازمان و مدیریت. چ شانزدهم. تهران: سمت.
- رمضانی، حسین؛ علی اکبری، حسن (۱۳۹۱). بررسی پایه‌های نظری موضوع تصمیم‌گیری مبتنی بر اخلاق اسلامی. نشریه مدیریت اسلامی. ش ۳: ۱۴۹ تا ۱۷۵.
- سایمون، هربرت ای (۱۳۷۱). رفتار اداری بررسی در فراگردهای تصمیم‌گیری در سازمان اداری. ترجمه محمد علی طوسی. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۶). مدارا و مدیریت. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- الصادق (ع)، امام جعفر بن محمد (۱۴۰۰). مصباح الشریعه. بیروت: اعلمی.
- عزیزی، سید مجتبی (۱۳۹۲). درآمدی بر آموزش تحلیل سیاسی. تهران: شورای سیاستگذاری ائمه جمعه، معاونت فرهنگی
- علوی، سید علی (۱۳۸۶). درآمدی بر تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی بر تصمیم‌گیری. نشریه اندیشه مدیریت. ش ۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). الکافی. چ چهارم. قم: دارالحدیث.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۸). تصمیم‌گیری راهبردی موعود گرا. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- لوین، اندرو (۱۳۸۰). طرح و نقد نظریه لیبرال دموکراسی. ترجمه سعید زیبا کلام. تهران: سمت.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحارالانوار. چ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۲). پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰). امدادهای غیبی در زندگی بشر. چ سی و هفتم. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). انسان کامل. چ بیست و سوم. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی (انسان و ایمان). چ بیست و هشتم. تهران: انتشارات

صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۳). *اسلام و مقتضیات زمان*. ج ۱. چ یازدهم. تهران: انتشارات صدرا.

المنقری، ابوالفضل نصر بن مزاحم بن سیار (۱۳۷۰). *پیکار صفین*. ترجمه پرویز اتابکی. چ دوم. تهران: انتشارات آموزش و انقلاب اسلامی.

مهرابی، امیر حمزه؛ خنیفر، حسین؛ امیری، علی نقی؛ زارعی متین، حسن؛ جندقی، غلامرضا (۱۳۹۰). معرفی روش-شناسی نظریه داده بنیاد برای تحقیقات اسلامی. *نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی*. ش ۲۳: ۵ تا ۳۰.

میتز برگ، هنری (۱۳۷۱). *سازمان‌دهی، پنج الگوی کارساز*. ترجمه ابوالحسن فقیهی و حسین وزیری سابقی. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.

نوروزی، خلیل؛ باقری کنی، مصباح الهدی؛ آزادی احمد آبادی، جواد؛ نوروزی، محمد (۱۳۹۱). ارتقای قابلیت‌های پویا در دانشکده‌های مدیریت جمهوری اسلامی ایران، مورد مطالعه: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع). *نشریه مدیریت در دانشگاه اسلامی*. ش ۳: ۴۲۳ تا ۴۴۶.

هلا، رابرت (۱۳۸۳). *تصمیم‌گیری اثربخش*. ترجمه سعید علی میرزایی. تهران: انتشارات سارگل.

منابع انگلیسی

- Brunsson, nils (1985). *The Irrational Organization: Irrationality as a Basis for Organizational Action and Change*. Chichester: Wiley
- Charmaz, C (1990), «Discovering Chronic Illness: Using Grounded Theory», *Social Science and Medicine*, 30.
- Chester I. Barnard (1938), "The Economy of Incentives" Harvard University Press
- Eisenfuhr, Franz and Weber, Martin and Langer, Thomas (2010), *Rational Decision Making*, New York: Springer
- Fayol, Henri (1949), *General Principles of Management*. Stons, Constance. London: Pitman
- Goulding, Christina (2002), *Grounded Theory A Practical Guide for Management, Business and Market Researchers*, London: SAGE Publications
- Hollnagel, Erik (2007), "Decisions about What and Decisions about how", *Decision Making in Complex Environments*, Burlington: ASHGATE
- Howard Gerdner (2007), "The Ethical Mind", *Harvard Business Review*, (March 2007)
- Iannello, Kathleen P (1992), *Decisions Without Hierarchy, Feminist Interventions In Organization Theory And Practice*, New York: Routledge
- Law, John (2004), *After Method: Mess in social science research*, New York: Routledge
- MacDonald, Robert and Coffield, Frank (2005), *Risky Business? Youth and the Enterprise Culture*, London: The Falmer Press
- Mintzberg, Henry (1993), *Structure in fives, Designing Efective Organizations*, New Jersey, Englewood Cliffs
- Mintzberg, Henry (2007), *Tracking Strategies*, New York, oxford university press
- Ott, J. Steven and Shafritz, Jay M. and Jang, Young Suk. (2011). *Classic Reading in Organization Theory*, Canada: Wadsworth Cengage Learning
- Simon, Herbert A and March, James G. (1993). *Organizations*. Cambridge, Mass.[u.a.]: Blackwell Stevenson, William j. (2007). *Operations Management*. New York: McGraw – hill/Irwin
- Simon, Herbert A. (1960), *The New science of management decision*. New York: Harpar and

row.

Simon, Herbert A. (1957), Models of Man. New York: Wiley.

Simon, Herbert A. (1979), Rational Decision Making in Business Organization. American Economic Review. 69

Strauss, A. and Corbin, J. (1998). Basics of qualitative research. Newbury Park: sage

